

Розділ IV

**ПРОВІДНІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

УДК 159.9:34.01

Н. М. Бамбурак

**ОСОБЛИВОСТІ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ
КОЛИШНІХ УВ'ЯЗНЕНИХ**

Зуважимо, що адаптація звільненого правопорушника – це нове пристоування особистості до соціального середовища, прийняття норм, законів, традицій, звичаїв, що були втрачені або зазнали значної деформації за умов її перебування у місцях позбавлення волі. Відтак від цього етапу залежатиме подальша правомірна чи, навпаки, кримінальна життєдіяльність особи.

Ключові слова: адаптація, соціальна адаптація, психологічна адаптація, соціально-психологічна адаптація, адаптивна діяльність, акомодация, асиміляція.

Постановка проблеми. Особа, котра відбула покарання, потрапляє в складні для неї умови соціального середовища, адже вона вимушена зважати на своє становище непотрібної та знедоленої особистості. Помилкова моральність суспільства щодо недавнього злочинця створює для нього особливі норми буття. Колишні засуджені під час виходу на свободу часто втрачають здатність до самостійного способу життя та необхідності піклуватися про себе. У колишніх ув'язнених виникають такі основні соціальні проблеми, як у навчанні та працевлаштуванні; культурній адаптації; збереженні соціальних зв'язків із родичами і сім'єю, близьким оточенням; житлово-побутові тощо.

Тому соціально-психологічна робота із засудженими передбачає надання кваліфікованої допомоги у процесі адаптації та ресоціалізації, здійснюючи видозміну особистісної спрямованості, відновлення соціальних та індивідуально-психологічних якостей колишнього правопорушника, реалізування повноцінної психокорекції щодо відновлення громадянської позиції в житті й творення себе та найближчого оточення за ідеалами краси, гуманності, добра.

Стан дослідження. Наукові розробки з проблематики соціально-психологічної адаптації особистості, що повернулась із

пенітенціарних закладів, як пристосування до нового соціального оточення, яке відбувається через механізми засвоєння норм, зближення ціннісних орієнтацій індивіда та групи, традицій і звичаїв культурного середовища та освоєння соціально-рольової позиції в ньому здійснювали такі дослідники: Ю. Анатонян, Е. Леус, А. Соловійов, М. Ліборакін, В. Гульдан, М. Андреев, В. Трубніков, В. Наливайко, Б. Телефанко, М. Флямер, В. Якімець та ін.

Окрім того, проблема розробки теоретико-методологічних засад соціально-психологічної адаптації на суб'єктивному та об'єктивному рівнях висвітлена у працях провідних психологів В. Проскури, Т. Татідінової, В. Трубнікова, В. Шахрай тощо. Особливо значну увагу вчені приділяли проблемі формування в життєпросторі суб'єкта мікро-сегменту соціальних взаємовідносин як базису активного локального перетворення ним актуальних об'єктивних умов відповідно до власних потреб та інтересів.

Мета статті – обґрунтувати особливості соціально-психологічної адаптації колишніх ув'язнених за критеріями домінуючої форми адаптивної діяльності.

Виклад основних положень. Проблема соціально-психологічної адаптації людини, що повернулись із пенітенціарних закладів, досі актуальна для українського суспільства. Адже від того, як відбувається процес пристосування такої категорії осіб до нових для них соціальних умов, життєвих цінностей, норм і правил поведінки в домінуючому соціумі, залежить не лише їх становище, а й розвиток найближчого середовища.

Зазвичай більшість колишніх засуджених соціально дезадаптовані або у них переважає неадекватна поведінка, тому таким індивідам необхідно в короткі терміни відновити такі соціально значимі навички, як уміння заробляти і витратити гроші, забезпечувати себе одягом, харчуванням, житлом. Окрім того, допомогу в соціальній адаптації необхідно надавати й близькому оточенню, тобто сім'ї колишнього засудженого, адже за період перебування останнього за ґратами у їхньому житті могли відбутись значні зміни. Отож, можна говорити про двоякий характер надання повноцінної соціально-психологічної допомоги в адаптації: з одного боку, це допомога колишньому засудженому в засвоєнні і відновленні старих навичок і ролей, з іншого – допомога сім'ї й оточенню.

У науковій літературі окреслюють та обґрунтовують психологічну та соціальну адаптацію. Соціальна адаптація означає відновлення нормальних, соціально корисних відносин, тобто соціальну реабілітацію людини. За психологічної адаптації відбувається засвоєння

суб'єктом стандартів та цінностей поведінки соціуму. Однак ці види адаптації не можуть розглядатись окремо, адже вони взаємопов'язані.

З позицій соціологічних, філософських і психологічних учень, соціально-психологічна адаптація розглядається на різних рівнях:

I – суспільства в цілому (в масштабі макросередовища);

II – соціальної групи (в масштабі мікросередовища);

III – індивіда (внутріособистісна адаптація).

Соціальна адаптація – процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища; вид взаємодії особистості чи соціальної групи з соціальним середовищем.

Психологічне трактування адаптації зводиться до встановлення стану рівноваги суб'єкта й середовища, їх взаємодії. Адаптація забезпечує рівновагу між взаємодією організму на середовище і навпаки.

Соціально-психологічна адаптація зреалізовує такі аспекти:

– об'єктний і репродуктивний виміри – видозміна особи під впливами соціального середовища й засвоєння нею програми актуальної позитивної соціальної поведінки з входженням у різні соціальні, загальнолюдські процеси;

– суб'єктний вимір передбачає формування в життєпросторі суб'єкта мікросегменту соціальних взаємовідносин як базису активного локального перетворення ним актуальних об'єктивних умов відповідно до власних потреб та інтересів. Результатом такого процесу, його соціальною матеріалізацією в мікропросторі та часі стає набута в процесі адаптації системно-соціальна якість особи – соціальна адаптивність, яка може бути визначена як співвідношення між об'єктивним і суб'єктивним вимірами адаптації в певному часовому проміжку [3; 6].

Психосоціальна адаптація передбачає узгодження соціальних аспектів поведінки з прийнятою у цьому суспільстві. Вона потребує навичок взаємодії індивіда (колишнього засудженого), із середовищем, де погоджені вимоги та очікування її учасників. Такий процес пристосування до нового соціального оточення відбувається через механізми засвоєння норм, зближення ціннісних орієнтацій індивіда та групи, традицій і звичаїв культурного середовища та освоєння соціально-рольової позиції в ньому.

Отже, адаптаційний процес – це той, в якому суб'єкт спершу пристосовується спонтанно та стихійно, методом спроб і помилок, і лише згодом, засвоївши певний загальнолюдський досвід, розпочинає свідомо формувати технологічні моделі адаптації, які стають засобом цілеспрямованого управління шляхом унікального перетворення.

Отже, спочатку індивід адаптується через спонтанний чи цілеспрямований вплив середовища, і тільки згодом через особливі соціально-психологічні технології. Адже першопочатково колишній правопорушник є своєрідною «соціально сировиною», оскільки виконує щодо технологій адаптації об'єктну роль, тобто набуває адаптивності, що є умовою часткового звільнення від пасивної адаптації і переходу у вимір адаптації як психосоціальної екстерналізації, тобто автономізації та реконструктивної активності [5].

Здійснення соціально-психологічної адаптації в постпенітенціарний період передбачає вжиття комплексу заходів, які допоможуть звільненому з таких місць активно включитись у реальні соціальні процеси й відносини та закріпити установки і норми, що сформувалися впродовж соціальної реабілітації.

Сенс процесу адаптації до норм соціального середовища після виходу із закладу позбавлення волі пов'язаний з процесом ресоціалізації, інтеріоризації (засвоєння) цінностей та норм, способів діяльності та вчинково-поведінкових патернів, що притаманні новому соціально-психологічному середовищу, а також формам взаємодії, що існують у ньому.

Польський соціолог Я. Щепанський вирізняє чотири етапи соціально-психологічної адаптації [8; 9; 11]:

перший (початковий) – індивід, який адаптується, засвоює лише правила поведінки, проте система цінностей нового середовища внутрішньо ним не визначається;

другий (терпимості) – коли середовище та індивід визнають рівноцінність еталонів поведінки;

третьій (пристосування «акомодації») – пов'язаний зі взаємною поступливістю: не лише індивід визнає і приймає систему цінностей середовища, але й представники останнього визнають деякі з них;

четвертий (повної адаптації «асиміляції») – коли індивід повністю відмовляється від попередніх норм і цінностей та повністю приймає нові.

Відтак первинно необхідно сприяти формуванню та розвитку в засуджених у процесі виконання та відбування покарання адаптаційних знань і індивідуально-особистісних якостей, які б полегшували подальшу психосоціальну адаптацію. Остання залежить від гнучкості особистості засудженого, її бажання залучитись до позитивного громадянського життя. У підготовці правопорушника до звільнення соціальному працівникові необхідно також створити для цього об'єктивні передумови, тобто пошук відповідного та за інтересами місця роботи, позитивних знайомств та інше.

Соціально-психологічна адаптація звільнених охоплює три етапи:

1. Пристосувальний – на цьому етапі колишній ув'язнений сприймає низку проблем, пов'язану із побутом і працевлаштуванням. Він є достатньо складним і вирішальним у життєдіяльності цієї особи. Адже часто, долаючи труднощі в побуті і під час влаштування на роботу, ця категорія осіб звертається по допомогу до колишніх друзів, що залучають їх до нових злочинів, спричинюючи рецидивний негативний вплив з антигромадською спрямованістю.

2. Етап засвоєння комплексу позитивно-корисних соціальних ролей актуалізує складність і суперечливість у етичних та індивідуально-психологічних труднощах звільненого. Тут видозмінюються його соціально-поведінкові ролі, функції, і, як правило, стали негативні навички та звички. Здебільшого індивіди, які відбували тривалий термін ув'язнення, пристосовуються до нового довкілля з великою внутрішньою напругою, психологічними та соціальними зривами, перебуваючи в актуальному дистресовому (стресовому) стані.

3. Етап правової адаптації передбачає утвердження в психіці людини позитивної ідеології, поглядів, звичок, здібностей, цінностей, бажання чесно працювати, натхненно виконувати вимоги законів і морально-етичних норм. Це спричинено позитивними результатами виправлення засудженої особистості за умов корисного виправно-трудового впливу [4; 7].

За критерієм домінуючої форми адаптивної діяльності процес соціально-психологічної адаптації умовно можна розподілити на три етапи (див. рис.).

Успішність протікання психосоціальної адаптації здійснюється за об'єктивними та суб'єктивними ознаками, які сприяють становленню не тільки суспільно бажаної поведінки засудженого, а й його духовному внутрішньому світові.

Оскільки суб'єктивні критерії фіксують і деталізують зовнішні показники (зразкова поведінка, добросовісне та гуманне ставлення до праці, неухильне виконання законів і правил, участь у суспільному житті трудового колективу та інше), то суб'єктивні критерії соціально-психологічної адаптації звільнених із пенітенціарних закладів ініціюють рівень усвідомлення громадської, схваленої поведінки та вчинків, задоволення новими соціальними патернами, ролями та статусами, бажанням зреалізувати майбутню мету, відновити позитивні повноцінні відносини з сім'єю та родиною тощо. Означені критерії обґрунтовують розвиток і протікання соціально-психологічної адаптації та виокремлюють певні обставини, котрі пригальмовують чи, навпаки, сприятливо впливають на неї.

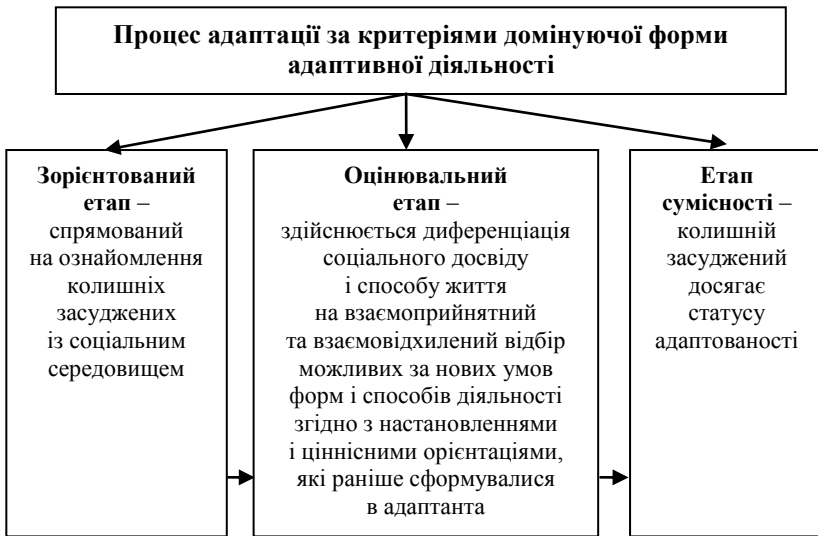

Рис. Етапи процесу адаптації за критеріями домінуючої форми адаптивної діяльності

Характерною особливістю психосоціальної адаптації звільнених із місць позбавлення волі є:

- 1) відбувається після звільнення від покарання, пов'язаного з позбавленням або обмеженням свободи;
- 2) цей соціальний та психологічний процес розпочинається з моменту звільнення засуджених і завершується досягненням відповідності між очікуваннями-вимогами суспільства (окремих соціальних груп) і поведінкою раніше засудженої особи;
- 3) завданням соціально-психологічної адаптації є залучення колишніх ув'язнених до життя без правових обмежень у новому соціальному середовищі, яке передбачає їх добровільне засвоєння та дотримання нормативних вимог актуального середовища та кримінально-правових норм;
- 4) психосоціальна адаптація таких осіб залежить від адаптаційних навичок і здібностей, притаманних індивіду і набутих в установі, де відбувалось покарання;
- 5) успіх адаптації звільнених з місць позбавлення волі залежить від співвідношення системи особистісних настановлень і вимог, які диктує соціум (трудоий колектив, найближче довкілля, сім'я);

б) актуалізується лише за наявності позитивної взаємообумовленої соціальної спрямованості мікросередовища та особистості колишнього засудженого, сумісності соціальних очікувань суспільства та її моральних позицій, ціннісних орієнтації [3].

Протікання соціальної адаптації залежить від багатьох факторів. Деякі з них сприяють успішному «входженню» осіб, які звільнились із місць позбавлення волі, в нове чи змінене середовище, інші, навпаки, цьому перешкоджають. Важливим фактором, від якого залежить соціальна адаптація, є співвідношення між диспозиційною структурою особистості та соціальними сподіваннями середовища.

Аналіз змістового наповнення процесу соціально-психологічної адаптації осіб, звільнених із пенітенціарних закладів, його унікальні та універсальні закономірності вказують на незавжди безконфліктний позитивний його розвиток.

Звільнений повинен подолати численні перешкоди внутрішнього (суб'єктивні) і зовнішнього (об'єктивні) характеру. Ці проблеми можуть розподілятися на дві категорії: в першій, як правило, вирішальну роль виконують особистісні індивідуально-психологічні якості людини та її поведінково-вчинкові патерни, тобто фактори суб'єктивного впливу; в другій – переважають ситуації, які визначаються об'єктивними, незалежними чинниками (відсутність житла, проблеми з працевлаштуванням та інше). Такі аспекти потребують різноманітного розв'язку та залежать від віку, статі, освіти, професії та інших соціально-демографічних параметрів особистості.

Постпенітенціарну соціально-психологічну адаптацію, вирішення працевлаштування та побутових проблем більшість колишніх засуджених проходять самостійно, у кращому разі – за допомогою родичів і позитивного гуманного найближчого середовища. Залежно від конкретної соціальної ситуації звільненого і виникає необхідність у наданні йому повноцінної соціально-психологічної допомоги:

- оформленні документів;
- пошуку роботи та працевлаштуванні;
- пошуку місця постійного чи тимчасового проживання;
- вирішенні проблем зі здоров'ям;
- налагодженні взаємостосунків із родичами та вирішенні психологічних проблем;
- наданні та отриманні матеріальної допомоги тощо.

Отож, центри психосоціальної адаптації для осіб, які звільнились із тюрми (СІЗО), утворюються відповідно до потреб цього регіону місцевими органами виконавчої влади, організаціями та установами, органами місцевого самоврядування, підприємствами,

громадськими об'єднаннями, діяльність яких спрямована на поступове повернення колишніх ув'язнених, до загальноприйнятого у суспільстві соціально-нормативного життя шляхом надання їм соціальних послуг та сприяння в отриманні інших видів допомоги з урахуванням індивідуальних потреб особи.

Окрім того, вона регулюється та регламентується типовими положеннями, затвердженими центральними органами виконавчої влади, які забезпечують формування державної політики у сфері соціального захисту населення та трудових відносин [1].

Тому для реалізації мети соціально-психологічної адаптації та соціального патронажу соціальними службами розроблені програми, в межах яких здійснюється соціальний супровід колишніх засуджених [10].

Індикатором адаптації вважається період уміння утриматись від протиправної поведінки, здійснення соціально корисної діяльності, активність входження в соціальне життя та психологічний комфорт, які закріплюють поновлений соціальний статус індивіда у такому середовищі. Отож, специфічні риси психосоціальної адаптації визначаються змістовною наповненістю адаптаційного процесу. Зокрема на молодь, яка повернулася із місць позбавлення волі, значною мірою впливають не морально-правові, соціально-психологічні, а культурні характеристики.

Ефективність соціально-психологічної адаптації залежить від трьох факторів:

- 1) світогляду, рис характеру, інтелекту колишнього засудженого;
- 2) наявності стійкого соціального середовища: житла, сім'ї, взаємовідносин на роботі з колективом, задоволення професією, якщо вона була або ж набувається в місцях позбавлення волі;
- 3) від умов, у яких особа знаходилась під час відбування покарання (колективу, котрий її оточував, характеру організації праці тощо) [2].

Відтак соціально-психологічна адаптація вважається успішною, якщо людина, котра звільнилась із місць позбавлення волі, налагоджує тісні соціальні зв'язки (сім'я, успіх у трудовій діяльності, взаємовідносини з товаришами), розірвала негативні зв'язки і викорінює делінквентну поведінку. Адже успішність соціальної адаптації забезпечує ефективність соціальної реабілітації колишніх засуджених. Зрив у адаптації колишніх ув'язнених призводить до скоєння злочину, який, власне, і є свідченням невдалої ресоціалізації – інтерналізації та недостатньої ефективності запропонованих державою та недержавними організаціями реадативних програм.

Висновки. Отже, адаптація звільненого правопорушника – це нове пристосування особистості до соціального середовища, прийняття норм, законів, традицій, звичаїв, що були втрачені або зазнали значної деформації за умов її перебування у місцях позбавлення волі. Відтак від цього етапу залежатиме подальша доля особи, а саме те, чи вчинятиме правопорушення, чи, навпаки, намагатиметься поліпшити своє соціальне становище.

Перспектива досліджень полягає у подальшому з'ясуванні аспектів цілісної системної соціально-психологічної роботи з особами, які перебували у пенітенціарних закладах.

1. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України (зі змінами, внесеними згідно із Законом № 5462-VI (5462-17) від 16.10.2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3160-17>

2. Леус Э. В. Адаптационные технологии ресоциализации несовершеннолетних осужденных / Э. В. Леус, А. Г. Соловьев // Психология и право. – 2012. – № 3. – С. 20–31.

3. Либоракина М. И. Социальное партнерство / М. И. Либоракина, М. Г. Флямер, В. Н. Якимец. – М.: Школа культурной политики, 1996. – 114 с.

4. Пенитенциарная психология / Ю. А. Дмитриев, Б. Б. Казак. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 681 с.

5. Проскура В. В. Соціальна адаптація осіб, які повернулись з місць позбавлення волі / В. В. Проскура. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.ukma.edu.ua/Mahisterium/MAG_ISSUE15_2004_sotsrob/11_proskura_v.pdf.

6. Проскура В. В. Технології соціальної адаптації чоловіків, які звільняються з місць позбавлення волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук / В. В. Проскура. – Запоріжжя, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-rc.org.ua/files/personalii/proskura-v-v.pdf>.

7. Соціальна адаптація вихованців ВТК, які звільняються з місць позбавлення волі // Соціальний супровід неповнолітніх і молоді, які відбувають покарання та звільняються з місць позбавлення волі: методичні рекомендації для працівників ЦССМ. – Ужгород, 2002. – 132 с.

8. Татидинова Т. Соціальна реадaptaція бивших заключених / Т. Татидинова // Социологические исследования. – 2011. – № 3. – С. 17–21.

9. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания / В. М. Трубников. – Х., 1990. – 177 с.

10. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи: навчальний посібник / В. М. Шахрай. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 464 с.

11. Соломатіна К. Ю. Роль психологічної та соціально-виховної роботи в адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі / К. Ю. Соломатіна //

Міністерство праці та соціальної політики України. – К. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Psihologia/24203.doc.htm

Бамбурак Н. М. Особенности социально-психологической адаптации прежних заключенных

Адаптация освобожденного правонарушителя – это новое приспособление личности к социальной среде, принятию норм, законов, традиций, обычаев, которые были ранее потеряны или испытали значительную деформацию в условиях ее пребывания в местах лишения свободы. Следовательно, от этого этапа будет зависеть жизнедеятельность индивида.

Ключевые слова: адаптация, социальная адаптация, психологическая адаптация, социально-психологическая адаптация, адаптивная деятельность, аккомодация, ассимиляция.

Bamburak N. M. The social-psychological adaptation features of former prisoners

Adaptation of discharged prisoner is a new adaptation of the personality to the social midst, adaptation of norms, laws, traditions, customs which were lost earlier or undergone considerable distortion on condition that one was imprisoned. Thus from this stage it will be depended the further lawful and vice versa criminal vital activity of the person.

Indeed, social and psychological adaptation is considered successful if the person whoresigned from prison, establishing close social relations hips (family, successinthe labor force, relationships with friends), severedties and eradicate negative delinquentbehavior.

The successfulsocial adaptation en sures the effective nesso of social rehabilitation of former prisoners. Psychosocial adaptation is releasedin three stages: adaptivestage, the stage of mastering complex positive lyuse ful social rolesand legal stage adaptation.

Disruption of adaptation of former prisonersleads tocrime, which actuallyis a testament tothe failedre-socialization-internalization and lack of effectiveness of the proposed government andnon-government organizationsre adaptive programs. The refore, creating arehabilitation program for this population, it should be noted that its successwill dependon changes in psychological and social orientation of the offender and the measuredlevel of recurrence after their passage, so that a person whohas been convicted, has adopted a negativenorms, customs and traditions of conductin prison.

Of course, the level of success ofre-socializationwill depend not only on rehabilitation programs, but also on individual psychological characteristics of the prisoner.

Key words: adaptation, social adaptation, psychological adaptation, social-psychological adaptation, adaptive activities, accommodation, assimilation.

Стаття надійшла 25 червня 2014 року